

Boekpresentatie: Hij was in Dachau – zaterdag 3 mei 2014 - Riemer Groningen

Deel 2

Hoe was het in 1942

Het verleden is altijd anders dan dat je denkt dat het geweest is. Je kunt er veel over lezen. Maar nooit zul je meer zelf beleven hoe de sfeer was. Ik kan uiteraard in tien minuten niet de sfeer schetsen die er in 1942 was, niet de sfeer in de kerk van Helpman, laat staan de toestand op dat moment in Nederland of in de wereld. Ik kan hooguit wat algemene gegevens bij elkaar schrapen die dan ook nog nooit volledig zijn. De kracht van zo'n dagboek als dit, hoe kort en beperkt het ook is, is dat het je heel dichtbij het leven brengt dat zij beschrijft. Zo was het in elk geval voor haar. Zo was de oorlog.

Dellemanⁱ en Touwⁱⁱ hebben respectievelijk het verzet vanuit de Gereformeerde Kerken en vanuit de Hervormde Kerk beschreven. Dan komt het naar je toe: de Kanselafkondigingen, de herderlijke schrijvens die toen uit gegaan zijn, de contacten met de uiterst geslepen Seys Inquardt. Jan Ridderbos heeft in zijn dissertatie zeer uitvoerig uit de doeken gedaan hoe de ontwikkelingen van het kerkelijk verzet zijn geweestⁱⁱⁱ. Voor iedereen bereikbaar zijn de publicaties onder redactie van George Harinck *Tussen lijdelijkheid en verzet*^{iv}, waarin de bijdragen zijn opgenomen die ter gelegenheid van het Tunderman-symposium in 2004 zijn gehouden; en het in 2011 verschenen *Tussen Kansel en barak*. Het ging om heel wat meer dan verlies van een natie, van zelfstandigheid, grond, of zelfs van eigen leven. Er was de dreiging van opgelegd heidendom. Het woord gelijkschakeling zegt ons niet zo veel, maar daarin kwam mee dat het hele leven, de pers, de school, de opvoeding in de greep werd gebracht van een ideologie die op den duur geen plaats meer zou laten voor het leven naar Gods Woord. Dat heette de Nieuwe levensorde. Op aanwijzen van Hitler zelf moest zeker in het begin de confrontatie met de kerken niet worden gezocht, maar er is vanaf het eerste begin wel heel duidelijk gelet op wat er in de kerken vanaf de preekstoelen werd verkondigd. En als dat als Deutschfeindlich werd opgevat, kon daar zo maar een arrestatie uit volgen. Dat kon je nooit weten. De kerkspionnen zijn vanaf het eerste begin bezig geweest. Dat zijn dingen die ons na 75 jaar vreemd zijn^v. Hoe ga je daar mee om, als predikant, als gemeentelid, als kerk?

Tunderman heeft al vroeg, mee gestimuleerd door Janse van Biggekerke met wie hij sinds zijn studententijd in Amsterdam een vriendschapsrelatie onderhield, het heidendom in het fascisme doorzien. Hij heeft er tegen gepreekt en gesproken. Zonder provocaties overigens. Ook het gebed voor de Koningin, waarover in die tijd zo veel te doen geweest is, moet nooit worden opgevat als een provocatie. De diverse synodes hebben het zelfs voortgeschreven waarbij ze zich beriepen op de bepalingen van het landoorlogsreglement van 1907, dat scherp onderscheid maakte tussen een bezettende macht en een wettige overheid. Het is indrukwekkend om daarover na zoveel jaren te lezen. En voeg daarbij dan de anti-joodse maatregelen, die vanaf het allereerste begin zijn afgekondigd en in de loop van 1941 steeds feller werden, dan voel je iets van de beklemmende sfeer.

Al in september 1940 werden diverse dagbladen verboden, ook kerkelijke bladen, er was de verplichting om alle vergaderingen te melden met als enige uitzondering vergaderingen met een zuiver godsdienstig karakter, de Arier verklaring en het verbod om Joden in overheidsdiensten te benemen dateert ook van september 1940. De Arbeitseinsatz, de Winterhulp, de greep naar de scholen, de eerste arrestaties van predikanten: de eerste was de hervormde Ds Padt van Zutphen al in juni 1940 op grond van stenografisch opgenomen preekpassages^{vi}, Schilder wordt op 22 augustus van dat jaar gearresteerd, hij komt na ruim 3 maanden wel weer vrij,^{vii} maar ds Jannes van Raalte die even later is gearresteerd^{viii} heeft al de vijf jaren van de oorlog moeten doorbrengen in concentratie kampen en is pas in 1945 in Dachau bevrijd.^{ix}

Het dagboek van Jeanne Tunderman gaat daar uiteraard aan voorbij. De summere aantekeningen van Trudy Koens zijn echter voldoende om de beklemmende sfeer te ervaren die meegekomen is met de steeds groter wordende dreiging.

Bedenk wel : Duitsland was aan de winnende hand. Colijn was er zo van overtuigd dat hij zich wilde neerleggen bij de situatie dat Europa nu beheerst werd door Duitsland. H.H. Kuiper de invloedrijke zoon van de grote Bram werd beheerst door instelling om de bezetter in niets te provoceren. Voeg daarbij de tendens van bepaalde zijde om zich te onderschikken onder de bezetting die door sommigen in de gereformeerde kerken als slaande hand des Heren werd opgevat en dan voel je de sfeer van die dagen op je af komen. Juist met dat laatste heeft de jonge Tunderman zich moeten verstaan. Hoe heeft hij in de contacten met Janse van Biggekerke met wie er al sinds zijn studententijd een vriendschapsrelatie bestond, zijn weg gezocht en gevonden! Zijn correspondentie met Janse is uitermate interessant. Hoe zuiver heeft hij zich tegenover diens meningen afgegrensd! En hoe geharnast en zonder onnodige provocaties is hij opgetreden tegen het nationaal socialisme dat door hem als heidendom werd aangewezen in toespraken en preken. Tunderman heeft zich in particuliere correspondentie met Janse in het begin van de oorlog nadrukkelijk gedistanciëerd van diens standpunt, dat de Duitse bezetting moest worden geaccepteerd als een straf van de slaande hand Gods over de vervlakking van het christelijke leven. De mening en de houding van Janse in bezettingstijd werd kritisch besproken door Cootje Kramer-Vreugdenhil op het congres 'Tussen lijdelijkheid en Verzet, dat op 23 april 2004 in Kampen gehouden werd onder auspiciën van het Archief-, en Documentatiecentrum van de Gereformeerde kerken te Kampen in samenwerking met de Reformatorische Wijsbegeerte te Amersfoort, en naderhand gepubliceerd in de gelijknamige bundel, blz 73-86

De periode van de fluwelen handschoen van de bezetter ging al heel gauw over in de fase van steeds verder gaande terreur, waarbij door het totaal de Gereformeerde kerken grillige optreden van de bezetter niemand kon weten of een woord in de preek of in het gebed werd opgevat als reden voor arrestatie. Er zijn er geweest die om haast niets gevangen genomen zijn. Een voorbeeld daarvan is dat van de zeer bekende hervormde Ds Van den Bosch die in een publicatie alleen maar vermeldde dat sommige exegeten in het getal van het beest 666 in Openbaring de naam van Hitler hebben gelezen, een opvatting die hij overigens zelf afwees. Het was voldoende om hem als deutschfeindlich te veroordelen.^x Anderen hebben veel duidelijker en veel vaker op preekstoelen zaken bij de naam genoemd. Verklaarde Schilder niet dat hij niet meer preken kon zonder zich te verzetten tegen het nationaal-socialisme? Een indrukwekkend voorbeeld is te vinden in een preek van prof Den Hartog die hij tientallen malen in oorlogstijd gehouden heeft^{xi}. Hij is afgedrukt in de publicatie Tussen lijdelijkheid en verzet. Dat hij nooit gearresteerd is noemt hij zelf een wonder. Wie de preek leest staat erover versteld. Anderen zijn voor minder opgepakt.

Kapteyn en Tunderman zijn beide aangebracht door de ex-gereformeerde Van der Warf die als kerkspion fungeerde.^{xii} Van Tunderman zijn geen processtukken bekend. Van Kapteyn weten we dat hij wel voor het welzijn van de koningin mocht bidden als hij maar niet voor haar terugkeer bad. Toen hij dat weigerde werd hij als deuthschfeindlich afgevoerd. Het is zijn dood geworden in Dachau op 8 aug 1942. Tunderman schijft er over een dag later in een brief aan zijn vrouw. Hij is ook bereid tot het zwaarste offer, schrijft hij dan, maar hij zegt er bij dat hij met zijn ganse ziel en leven aan haar, Jeanne, en aan zijn levenswerk zal blijven hangen. Er was offerbereidheid dus, maar tegelijk heel sterke gebondenheid aan het leven en het werk!

Dat is precies in de lijn van de beroemde preek die hij een half jaar voor zijn arrestatie, op 27 april 1941 gehouden heeft. De preek is later clandestien verspreid. Ik citeer de beginzinnen, die in één keer alles zeggen: “Wij hebben het leven niet gekregen om het voor ons zelf te behouden. Het heeft zijn bestemming herin, dat wij met ons leven het leven van anderen dienen en zegenen. Anderen hebben recht op ons leven” En dus ook het recht op onze dood, volgt er dan. Maar niet zo maar voor mensheid, volk of nageslacht. Dat kan afgodisch zijn. Daar heb je de verwijzing naar de ideologie van ras bloed en bodem. Maar je moet wel goed luisteren! Hij vervolgt: “Er is geen andere grond voor het offer van eigen leven aan te wijzen dan alleen deze dat in het sterven het leven wordt gezegend”. “Alleen in de hoop dat het leven van de opstanding doorbreekt in het leven van de mensheid, het volk en het nageslacht, kan het eigen leven geofferd worden in de dood. De zegen die met zulk een vrijwillig sterven in het oog gevat wordt, kan alleen Jezus Christus zijn”. Daar heb je in heel compacte woorden de hele inzet van deze man.

Ik heb wel eens overwogen om rond 4 mei deze preek ongewijzigd te lezen in een kerkdienst. Ze ontroert me diep. Ik denk dat ze over de hoofden zou heen gaan. Wij leven niet meer zo diep. En onze preken moeten aansprekelijk zijn, voorbeelden noemen. Ik sta verbijsterd van de diepgang van de gedachten en de restloze overgave die in deze preek wordt gevraagd van een mens die het leven van de opstanding heeft ontvangen. Die ontroering verdiept zich nog als ik bedenk dat van de man die deze woorden sprak een half jaar later zou worden gevraagd, dat hij ze tot op de laatste letter zou waar maken. U moet die preek maar eens oproepen via de website www.jw.tunderman.net. “Het was alsof hij onbewust toch reeds voorvoelde wat over hem komen zou”.^{xiii}

Ergens in haar dagboek schrijft Jeanne dat er niet vaak voor haar man gebeden is. Toen Schilder eens preekte in Helpman deed hij dat duidelijk. Wel is er door de kerkenraad al in januari contact gezocht met de Deputaten voor Correspondentie met de Hoge Overheid. Men is van mening dat er beter langs die weg iets kan worden ondernomen dan dat ze het zelf doen. Maar het antwoord is teleurstellend: op eerdere verzoeken om vrijlating van predikanten is door de Duitse autoriteiten zo hard afwijzend gereageerd, dat verdere tussenkomst uitgesloten moet worden geacht. Twee broeders uit de gemeente, Zwarteveen en Reitsma, dringen er dan bij de kerkenraad op aan, om dan zelf maar wat te doen. Dat zal in ieder geval een getuigenis afgeven, ook als het niet helpt. Op 27 juni 1942 vragen de deputaten of ds Tunderman nog steeds gevangen zit en of ze de vermoedelijke redenen van zijn gevangenschap ook kunnen opgeven. Op 29 juni wordt geheel in de stijl van die tijd geantwoord, dat de kerkenraad “de eer heeft te melden dat zijn predikant nog steeds gevangen is”. Dat hij dan al drie dagen eerder in Dachau is aangekomen weet nog niemand in Nederland.^{xiv}

De omstandigheden in Amersfoort en Dachau zijn later door Overduin en anderen beschreven. Maar dat is na de oorlog. Ook andere vrijgelaten of overlevende predikanten hebben hun herinneringen te boek gesteld. Van Raalte bijvoorbeeld.^{xv} Knoop ook. En zelfs in onze tijd komen er documenten vrij die

tot nog toe onbekend zijn geweest. Het dagboek van Dirk Willem Folmer over Kamp Amersfoort bijvoorbeeld. Het is al de jaren door zijn weduwe bewaard in een blikken doos, zonder dat de dochters er van wisten. Pas na haar dood is het door hen gevonden die het hebben uitgegeven. Het handelt over de tijd dat ook Tunderman en Kapteyn daar geïnterneerd zijn geweest. En het blijkt dat de omstandigheden nog vreselijker waren dan werd gedacht. In de publicatie 'Van kansel tot barak' heeft George Harinck een artikel geschreven over de predikanten in Kamp Amersfoort onder de veelzeggende titel 'Geestelijk had ik een prachttijd'. Het is een citaat van één van de gevangenen predikanten. Het is aangrijpend te lezen hoe datzelfde element ook naar voren komt in veel van de na de oorlog gepubliceerde herinneringen van ex-gedetineerden. Ik beschik over een verslag van een lezing van ds M.T.P.M.Oomens die vele dagboeken van Nederlandse geestelijken in Dachau heeft doorgenomen. Het laat zich niet zonder ontroering en verbijstering lezen. Naast de allerverschrikkelijkste dingen die hij is tegengekomen noteert hij ook, dat zowel gereformeerde als roomse geestelijken op die tijd terug zien als een tijd dicht bij God. Daar valt veel meer over te zeggen dan in dit kader mogelijk is. Ontroerend, aangrijpend en diep schokkend is de literatuur ervan zeker.

1942 in Dachau was één van de zwaarste perioden. Van alle geestelijken die er zijn ondergebracht hebben de Polen het het zwaarst te verduren. In de eerste acht maanden van 1942 stierven er ten gevolge van honger en uitputting, als slachtoffer van biochemische experimenten 1000 gestelijken van alle nationaliteiten. In deze afgrond van ellende komen Kapteyn en de bekende roomse priester Titus Brandsma op 19 juni in Dachau aan, en een week later Tunderman en Overduin en anderen. Tot aan dec van dat jaar worden de Nederlandse geestelijken in de barakken van de Polen ondergebracht en delen ze dus ook in hun afgrijselijk lot.

Pas tegen het eind van dat jaar wordt de situatie anders. Dat is ten gevolge van een wisseling van Commandant (Weiss in plaats van Hoffman die naar het oostfront, Stalingrad, is gedirigeerd). Vanaf oktober mogen er pakketten ontvangen worden. En in december worden de Nederlandse geestelijken overgeplaatst naar de barakken van de Duitse geestelijken, hetgeen een zodanige verbetering is, dat Overduin het een overgang naar het wonderland heeft genoemd.

Dat is voor Tunderman te laat gekomen. Hij wordt als enige Nederlander samen met 19 Poolse priesters uitgekozen voor het ondergaan van medische proeven (inspuitingen met etter). Er is een geheim verslag van gemaakt door een collega verpleger, Pfarrer Theisen, dat na de oorlog toegezonden is naar Spier of naar de familie. Spier maakt er melding van in zijn In memoriam. De gegevens zijn intussen verloren gegaan. Trudy heeft echter in Dachau in 2008 de gegevens van deze proefnemingen kunnen achterhalen. Ze waren ook al in 1975 gebruikt in het proces tegen de arts die voor deze proeven verantwoordelijk was. Tot die tijd had hij zijn artspraktijk ongehinderd kunnen uitoefenen. Pas jaren later is er een citaat gevonden in een boek van een Poolse medegevangene die getuige is geweest van het sterven van Tunderman. Trudy heeft het hele citaat in haar boek opgenomen.

In Helpman is op 29 juni door de kerkenraad het besluit genomen om de pas afgestudeerde Rolf Bremmer als hulpprediker aan te stellen. Tegen de kritiek dat dit zonder instemming van de gemeente was gebeurd, verdedigde de kerkenraad zich met de opmerking dat hij deze bevoegdheid had. Uitdrukkelijk werd gesteld dat deze benoeming niet was in de plaats van Tunderman. Zijn benoeming gold ook tot de tijd dat Tunderman teruggekeerd zou zijn. Hij is vanaf augustus in de gemeente aan het werk. De gemeente telt dan ongeveer 1000 zielen. Men had voorziening nodig. De hulpprediker maakte samen met zijn verloofde kennis met de kerkenraad. Mw Tunderman was daarvoor niet uitgenodigd. Zij beklagt zich daarover in haar dagboek. Zou het onachtzaamheid zijn geweest of

zouden ze haar uit piëteit of misschien om gezondheidsredenen hebben gepasseerd. Een poosje later komen Bremmer en zijn verloofde apart bij haar op bezoek. Daarover schrijft ze positief. De hulpprediker bevalt zo goed, dat er uit de gemeente brieven komen met het voorstel hem als volledig predikant te benoemen. De preses zegt, dat het unfair zou zijn tegenover Tunderman. Er moet dan eerst een tweede predikantsplaats worden ingesteld. Dat gebeurt op een gemeentevergadering waar ook meteen het beroep op Bremmer wordt uitgebracht. Hij neemt het aan.

In Helpman wordt Bremmer aangetrokken, eerst als hulpprediker nog tijdens de gevangenschap van Tunderman, maar niet in zijn plaats. Je leest in het dagboek hoe Jeanne dat heeft beleefd. Bremmer wordt ook nog in die tijd beroepen als predikant, maar uitdrukkelijk als tweede predikant naast Tunderman. Hij wordt pas bevestigd als Tunderman al overleden is (21 febr 1943). Een paar maand later leidt hij de begrafenis van Mw Tunderman. Opvolger van Tunderman wordt later ds H.J.Spier, die vriend geweest is van Tunderman. Er is een mooie foto van hem opgenomen in dit boek. Na de oorlog schrijft hij het zeer gevoelige 'In Memoriam' onder de treffende titel: 'Het Offer van het Leven in dienst van het Leven der Opstanding'. Dan heeft inmiddels de Vrijmaking een scheur getrokken door de gemeente. In een Naschrift schrijft Spier: "Het lijkt mij volkomen onverantwoord ten opzichte van de nagedachtenis van Ds Tunderman thans conclusies te gaan trekken over wat hij gedaan zou hebben tijdens de kerkscheuring. Hij leefde en stierf als dienaar des Woords van de ongedeelde Gereformeerde Kerken. En de portretten van hem en zijn vrouw worden gevonden bij hen die niet en bij hen die wel met de "vrijmaking": meegingen, in dankbare nagedachtenis aan deze levende getuigen van Christus."

Het is goed hem samen te gedenken.

ⁱ Th.Delleman, *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal socialisme en de duitse tyrannie*, Kok Kampen, (in opdracht van de buitengewone GS van de Gereformeerde Kerken, jan/fer 1946)

ⁱⁱ H.C.Touw, *Het verzet der hervormde kerk*, dl 1, dl 2, 's Gravenhage, 1946 (in opdracht van de Urgentieraad der Alg Synode der Hervormde kerk)

ⁱⁱⁱ Jan Ridderbos, *Strijd op twee fronten. Schilder en de gereformeerde 'elite' in de jaren 1933-1945 tussen aanpassing, collaboratie en verzet op kerkelijk en politiek terrein*, 2 dln, Kok Kampen 1994

^{iv} George Harinck (red), *Tussen lijdelijkheid en verzet. Gereformeerden in Bezettingstijd*. AD Charta reeks no 8, Barneveld, 2005

^v Zie Hans van der Jagt, in Harinck en Van Klinken, *Van kansel tot barak*, Zoetermeer, 2011, pg 87v

^{vi} Touw, a.w. dl 1 pg 40v

^{vii} Vanwege zijn zeer principiële artikelen in De Reformatie – hij kwam na een paar maand weer vrij op 6 december 1940 op nooit geheel opgehelderde gronden, zie Jan Ridderbos, a.w.; B van den Ros, art in de Reformatie jrg 70, nr 32, 6 mei 1995; George Harinck, *Mijn volk dienen zonder in conflict te komen met rechtmatige verordeningen, Klaas Schilder en het verzet*; in id (red), *Tussen lijdelijkheid en verzet*.

^{viii} Hij had vanuit zijn standplaats Laar vlak over de grens al voor de oorlog zijn artikelen tegen het nationaal socialisme de grens over gesmokkeld in het frame van zijn fiets

^{ix} Jan Ridderbos heeft een volledige lijst van alle gevangen genomen en bezweken predikanten van alle kerkelijke gezindten opgesteld.

^x Hij was de eerste die in gevangenschap stierf, in kamp Amersfoort, 20 maart 1942. Zie Touw, aw dl 1 blz 609v; Lou de Jong,

^{xi} Zie Theo van Staalduine, *G.M den Hartog in oorlogstijd*; in Harinck (red) *Tussen lijdelijkheid en verzet*. Vgl id, *Om de lijn der Afscheiding*. Prof G.M. den Hartog en de Vrijmaking (diss)

^{xii} Zie Hans van der Jagt, *Aanhoudend verzet en tragische ondergang van een jonge prediker*, in Harinck en Van Klinken (red) a.w. Kapteyn werd op 26 febr 1942 gearresteerd en kwam bij Tunderman in de cel. Hij overleed op 8 aug 1942 in Dachau. Tunderman schrijft de volgende dag een brief aan zijn vrouw. Zie ook Knoop aw, Overduin aw. Over Kapteyn ook :R van Reest, *Een bloedgetuige der kerk Groningen 1946*

^{xiii} H.Knoop, *Een theater in Dachau*, Goes, vgl J.Overduin, *Hel en hemel van Dachau*

^{xiv} Brieven in Archief Geref Kerk van Helpman

^{xv} In het concentratiekamp, Franeker, 1946

Helpman, 3 mei 2014

Jan T Oldenhuis, em predikant van de Geref kerk te Helpman